

O ISTORIE RECENTĂ „POVESTITĂ”: DISCURS ȘI REPREZENTARE DESPRE 1989

Natalia COJOCARU

Catedra Psihologie

In 1989 the protest in ex Soviet Moldavia went with the demands over matters of language, history and national identity. Following the explosive entrance of the mass of 1989, protest actions of 1995 and 2002 came as continuation of that debut, stipulating the national values of that time. Frustrated by the alienation of national values in time, the potential protesters of 1989 re-gather and require their collective actualization as a new "wave of national revival". Like an unresolved conflict, „the incomplete dossier of 1991”, reappears cyclically, every time when political decisions put forward national problems. This paper is intended to be a contribution from social psychological perspective to understand the 1989 events. We have done a series of comprehensive interviews with persons who had participated in diverse manifestations of protest of 1988-1989. The main question of this endeavour was how the performers' representations look out founded initially in the direct confrontation with the eventful tumult (with the experience of the new and therefore with the possibility of change), reflected now, post factum by means of narrative discourses.

Participarea în politică prin forma protestelor colective¹ a fost „descoperită”² în spațiul postsovietic în perioada restructurării. În RSSM protestul a pornit de la explicite revendicări referitoare la limbă, istorie și identitate. Protestele colective ulterioare din Basarabia par a se situa sub semnul repetitivității și analogiei. După debutul exploziv al maselor în 1989, protestele din 1995, cele din 2002 vin ca o reînnoare a prezentului la valorile stipulate atunci. Frustrați de refularea și înstrăinarea acestora în timp, potențialii manifestați din 1989 se reconvoacă din nou și solicită actualizarea lor ca o nouă etapă a “renașterii naționale”. Atâta timp cât „amenințarea identității persistă”, acest „conflict refulat”, deși rămâne întrucâtva latent, se exteriorizează ori de câte ori există o presiune socială pentru manifestare.

Am numit reprezentările³ pe care le studiem drept reprezentări „re-trăite”. În abordarea acestora punctul de plecare l-a constituit realitatea trăită, modul în care actorii sociali construiesc și interpretează acțiunile de protest pe care le-au desfășurat împreună. Ne-a interesat, în special, modalitatea de prezentare a discursului – nu atât *ce*, cât *cum* se vorbește despre un subiect sensibil și modalitatea prin care persoanele intervievate re-trăiesc realitatea de atunci, cum se reflectă această realitate în analiza și construcția unor evaluări *post factum*. Așa cum „reprezentările sociale (RS) sunt determinate de experiența trăită, de contextul în care fiecare persoană și-a elaborat reprezentarea” [1, p.177], prin urmare, elementele reprezentării se structurează prin intermediul acestei experiențe sau mai exact „experiențele dăinuiesc în noi sub forma reprezentărilor care le exprimă” [4, p.180]. Prin reprezentare „re-trăită” înțelegem acele reprezentări în care predominantă este dimensiunea afectivă (descrieri referitoare la o profundă implicare emoțională, participare, angajare, mize identitare, valori supreme, convingeri etc.). Reprezentările sunt realități „trăite”, dacă sunt formate, articulate și cristalizate în contextul experienței. Sunt „re-trăite” prin discursul pe care îl produc subiecții în cadrul interviului⁴, oferindu-ne mostre de memorie colectivă. Rezultatele analizei tematic categoriale și discursive [9] a discursurilor le-am structurat în dependență de două criterii, identificând după modul de prezentare a narațiunii categoriile de

¹ În articol utilizăm termenul de *protest colectiv* într-o manieră inclusivă pentru a desemna mai multe categorii de acțiuni colective care aveau drept scop opoziția față de regim, cum ar fi greve, demonstrații, mitinguri etc. În cazul dat ne-a interesat, în primul rând, universul simbolic care însoțește aceste acțiuni pe care le analizăm.

² Ne referim la proteste colective de amploare. Rezistența și protestele antisovietice în fosta RSSM au avut mai mult un caracter spontan și izolat, deși au fost și numeroase cazuri de rezistență activă. Vezi I.Țurcanu. *Moldova antisovietică. Aspecte din lupta basarabienilor împotriva ocupației sovietice 1944-1953*. - Chișinău: Prut Internațional, 2000; G.Ghimpu. *Conștiința națională a românilor moldoveni*. - Chișinău: Litera, 1999; E.Postică. *Rezistența antisovietică în Basarabia. 1944-1950*. - Chișinău: Știința, 1997.

³ Reprezentarea se manifestă în mod complex și plural, ea ține în același timp de cunoaștere, de teorie, de credință și de atitudine. Ea reprezintă o anumită experiență a lumii care nu se disociază de interpretarea ei: exprimă un sistem de valori și presupune punerea în practică a unei anumite etici; absoarbe trecutul pentru a organiza viitorul [8]. Nu intrăm în detalii referitoare la teoria reprezentărilor sociale (Moscovici, 1961/1976), în literatura de specialitate, inclusiv în cea românească, există o vastă bibliografie la această temă (vezi de ex. Curelaru, 2005).

⁴ Vezi teoria nucleului central (Abric Jean Claude. Reprezentările sociale: aspecte teoretice. În A. Neculau (ed.). *Reprezentările sociale. Psihologia câmpului social*. - Iași: Polirom, 1997, p.107-126.

discurs: demisionar⁵, idealist romantic, militant și academic, iar după modul de producere a discursului – discursul *ex abrupto* și discursul prudent.

Discursul demisionar este un discurs care se organizează în strânsă legătură cu evenimentele ce au urmat (de după 1989) și, mai cu seamă, se circumscrie „trădărilor” care au urmat. Mișcarea de emancipare națională este structurată în narațiune ca un amestec de contradicții, speranțe și deziluzii urmată de decepții, greșeli, „rătăcirii”, „abateri”, îndeosebi, „trădări”. Naratorii utilizează evenimentele în curs (venirea agrarienilor la putere, problema transnistreană, apoi relansarea Partidului Comunist, politicile acestora de re-rusificare și re-sovietizare) ca resurse pentru interpretarea acțiunilor trecute și prezente. Privesc cu rezerve astăzi utilitatea unor mișcări de protest, sunt predispuși să ofere detalii istorice, vorbesc la persoana a treia, ca și cum intenționat ar urmări o detașare obiectivă de narațiune, dar și de evenimente. Întâmplările din 1989 fac parte dintr-un trecut „de demult” îndepărtat afectiv, *in illo tempore*, învăluit în legendă și mit, de parcă s-ar fi petrecut într-o altă epocă, fără vreo legătură cu realitatea actuală, în spații care au suferit subit o modificare definitivă. În discurs transpare un anumit caracter de *rutină* a evenimentelor descrise cu scopul de a induce ideea că ele nu reprezintă nimic altceva decât niște *pattern*-uri generale ale unui scenariu, care, oricum ar fi avut loc cu sau fără suportul maselor. **Discursul idealist romantic** este discursul persoanelor care au fost participanți activi ai mișcărilor din 1989 și ale celor ulterioare. Interlocutorii se implică afectiv în actul narativ, vorbesc la persoana întâi, cu înflăcărare, invocă argumente justificative „eram tineri, entuziaști”, „noi chiar credeam...”, explicând parcă scepticilor motivația participării lor. Predomină aprecieri pozitive. Vorbitorii își întrerup discursul la anumite intervale, repetând: „a fost frumos...”. Dominanta acestui tip de discurs este reprezentată de emoțiile pozitive trăite ca urmare a solidarității și coeziunii colective. Participanții se descriu ca fiind cei din „stradă, topiți în masele chemate spre viață liberă”, vorbesc, de regulă, despre dispoziția sufletească, descriu atmosfera generală a manifestațiilor, imaginea monumentală a mulțimii revoltate, despre acțiunile pe care le-au săvârșit împreună, despre rolul și poziția lor, oamenii care i-au cunoscut și i-au ajutat. Intervievații privind un **discurs militant** își desfășoară relatările încercând să-și expună acțiunile ca pe niște fapte explicabile și inteligibile celor care altminteri nu le-ar putea înțelege. Discursul pare a fi orientat spre deconstrucția unor imagini devalorizate. Dimensiunea centrală a acestui discurs este la fel, ca în cazul discursului pragmatic, rezultatul acțiunii, dar, spre deosebire de acesta, discursul militantului se centrează pe necesitatea continuării acesteia. Cuvântul-cheie în acest discurs este *lupta*, o luptă neterminată care continuă și în prezent „fiindcă eu am un ideal”. În **discursul academic** povestirea are mai puțin un rol cathartic, este mai puțin o necesitate internă, cât o posibilitate oferită de a reaborda chestiunea, de a-și verifica viziunea analitică cu privire la ea și de a emite explicații. Date istorice, adevăr științific, obiectivitate, corectitudine și neutralitate în tratarea evenimentelor sunt dimensiunile în jurul căruia se structurează acest tip de discurs.

Interlocutorului cu un **discurs ex abrupto** era suficient să-i fie oferite numai niște repere, cuvinte-cheie referitor la subiectul cercetării, „aș vrea să discutăm despre...”, invocând perioada anilor '88-89, pentru ca discursul să se declanșeze instantaneu, fără introducere, avansând direct în miezul evenimentelor stocate în memorie. Continuitatea discursului fiind asigurată de ocurența repetată a conjuncției *și*, ca și cum interlocutorul meu ar avea frică de a nu pierde firul, astfel urmărindu-se prezentarea unei narațiuni totale, nefragmentată. Naratorul își asumă din start inocența ascultătorului său. Își întrerupe regulat discursul pentru a face paranteze, pentru a detalia, pentru a face precizări, pentru a facilita recepționarea corectă a evenimentelor. Intervievatul își asumă rolul de martor privilegiat al istoriei, întrucât istoria se face prin el și cu contribuția lui. E o temă despre care receptorul (interviewatorul) nu poate avea decât date generale. Dedesubturile le dă întotdeauna naratorul. În anumite cazuri discursul poate fi completat și de o introducere, conținând date biografice explicative referitoare la opțiunea proromânișă. Interlocutorii simt nevoia precizării unui *background* necesar pentru o asemenea atitudine, care se formează în timp și în virtutea unor circumstanțe, a unui mediu, care să facă posibilă consolidarea acesteia. Cel mai des o poziție proromânișă în cazul participanților la mișcările de protest se fundamentează în virtutea unor preopțiuni familiale, în baza unei experiențe semnificative din copilărie sau adolescență. Îndepărtarea temporală însă face necesară atitudinea explicativă referitoare la eșecul treptat al realizărilor de atunci și de atitudinea sceptică sau ironică a unora. Discursul la acest moment este intermitent, format din fraze discontinue, neterminate, cu intervenții bruște, evocări, *flashback*-uri, abandonarea unor gânduri, de parcă naratorul nu ar avea răbdare să-și construiască atent, cu atenție monologurile.

⁵ Denumirea acestei categorii ne-a fost sugerată de prof. A. Stoica-Constantin (Universitatea „A. I. Cuza”), fapt pentru care îi mulțumim și pe această cale.

Fără a fi direcționați, fără a li se oferi piste, naratorul își alege singur momentele—cheie pe care le consideră relevante temei studiate, făcând el singur legătura dintre trecutul său semnificativ, prezentul narării (context) și subiectul cercetării. Pentru ei narațiunea retrospectivă se produce *sui generis*, ca un gest necesar, poate firesc, dintr-o pornire pur confesivă. Naratorul nu atașează o intenționalitate discursului, nu există un „tu” direct, este adresat oricui vrea să asculte, de aceea el se poate produce oricând și în orice context. Despre un discurs *ex abrupto* vorbim mai curând în cazul celui idealist romantic sau militant. Discursul demisionarului sau cel academic s-ar încadra mai degrabă în ceea ce am numit discursul prudent. Interlocutorul cu un *discurs prudent* prezintă rezerve în privința conținutului, discreție. Confesiunea se produce lent, într-o primă etapă cu o anumită prudență, obiectivitate, relevanță științifică, abordând obiectul rememorării ca pe un fapt extern consumat încadrat într-un anumit context, condiționat de anumiți factori etc. În prima parte a discursului, vorbitoarea este rezervat, păstrează un ton neutru, o atitudine distantă față de evenimentele evocate, deoarece interlocutorul meu nu s-a lămurit încă în privința poziției mele, eventualei mele atitudini în calitate de receptor: de acceptare sau de opoziție, încercând să presupună intențiile confirmative sau infirmative ale cercetătorului „nu-i așa”. Deseori la început tematizarea⁶ nu este evidentă sau apare într-o formă camuflată, ascunsă sau ridiculizată: *prosoapele naționalismului, euforia colectivă*. Ca și cum participantul ar încerca să se ralieze unei tendințe generale pe care el o presupune, o percepe ca fiind astfel. Participantul efectiv la acțiunile reactualizate prin povestire, creează impresia detașării de acest statut nefiind dispus să ofere mai multe detalii decât cele știute de o majoritate, „sunt lucruri știute”. Descrierea este detașată, uneori abstractizată de contextul imediat, focalizată pe evenimente, evoluția și impactul acestora. Avansând în diegeză, discursul se subiectivează, capătă accente personale, „trăite”, emoționale. *Themata* sunt problematizate în narațiunile subiecților pe parcurs. Accederea la nucleul central⁷ se produce în timp (timpul producerii discursului), când de la un discurs descriptiv se trece la unul metaforic. Acest conținut latent, care nu este imediat sesizabil, se re-constituie prin metaforele utilizate în narațiuni și comunicare. La această etapă subiectul re-trăiește evenimentul și re-actualizează amintiri și emoții colective. Se declanșează un tip de memorie afectivă, nostalgică. În acest moment discursul este orientat mai mult pe evocarea participării, actorilor, prezența unui „noi”, acțiune și beneficii emoționale.

Concluzia principală care se conturează este că protestul în sine rămâne a fi unul *expresiv*⁸. Nevoia de protest nu vine de la ceva anume și nu este orientată către cineva anume, ci devine ceva inerent, sinonim cu situația prezentă, protestul este orientat asupra stării actuale, a ordinii existente, este un protest generalizat, în care *thema* recunoașterii sociale și a demnității umane este una esențială⁹. Este o formă continuă, presupune anumite regularități de manifestare, declanșează aceleași *themata* și sunt provocate de aceleași *nexus-uri*¹⁰. Pentru a explica conținutul unor RS, sublinia Serge Moscovici (1997), este necesar să începem cu RS care le-au generat, și atunci când studiem o reprezentare, să încercăm mereu a descoperi caracteristica nefamiliară care a motivat-o și care a absorbit-o. În măsura în care un obiect sau o idee este comparată cu paradigma unei categorii, susține psihosociologul francez, este reajustată pentru a se potrivi în interiorul ei. Noile reprezentări se formează de la cele existente sau împotriva celor existente, mai scrie Moscovici. O dată cu extinderea registrelor de forme participative se declanșează un proces de elaborare reprezentatională, construcția RS fiind justificată de și prin descoperirea și participarea la aceste activități. Cetățenii republicii sunt confrunțați cu două mesaje de reprezentare, care în imaginarul cetățenilor sovietici exclud *naționalismul* și *democrația*. Or, acțiunea de protest nu se poate înscrie în convențiile democratice, dacă este *naționalistă*. Două elemente esențiale

⁶ După 1990 S. Moscovici, autorul teoriei reprezentărilor sociale, a reconceptualizat teoria în funcție de *themata* și tematizare. *Themata* constituie concepte dialogice care contribuie în mod semnificativ la dezvoltarea teoriei ca teorie a cunoașterii sociale [4, p.250]. Aceste concepte demonstrează legătura dintre teoria reprezentărilor sociale și limbă și comunicare, precum și specificitățile culturale și istorice ale *Ego-Alter-Obiect* și ale dinamicii sale [4, p.245].

⁷ Vezi teoria nucleului central (Abric Jean Claude. *Reprezentările sociale: aspecte teoretice*. În A. Neculau (ed.). *Reprezentările sociale. Psihologia câmpului social*. - Iași: Polirom, 1997, p.107-126.

⁸ Acțiunile de protest pot avea deopotrivă o funcție *expresivă* și una *instrumentală*. Pe lângă intenția de a produce schimbarea (funcția instrumentală), protestul reprezintă și un mijloc de exprimare a emoțiilor pozitive sau negative (funcția expresivă) [3].

⁹ Tema recunoașterii sociale, sub forma fie a luptei pentru recunoaștere socială, fie a încercării de a nega recunoașterea socială a celorlalți se ascunde în spatele multor reprezentări sociale [4, p.260].

¹⁰ Termenul *nexus* a fost introdus de M.-L. Rouquette pentru a desemna nucleele afective prelogice care explică comportamentele colective de mobilizare. *Nexus-ul* reprezintă o formațiune explicativă a anumitelor comportamente frecvent întâlnite în câmpul psihologiei colective, mai ales în domeniul psihologiei politice. Opiniile, luările de poziții, propagandele, mobilizările, sloganurile, zvonurile fac manifestă existența și pregnanța nucleelor de sensuri iraționale ce au valoare de sistem de referință pentru o comunitate dată, într-o epocă dată: de exemplu, „patria”, „revoluția”, „dreptatea”, „poporul” etc. [8].

semnalăm în construcția reprezentării. Pe de o parte, se produce mutația semnificației atribuită demonstrației în perioada sovietică și anume aceasta nu mai are menirea de a *elogia* puterea și partidul, ci dimpotrivă se *opune* regimului. Mitingul nu mai este o sursă de aclamare a puterii, dar devine un mijloc de opoziție față de aceasta. Pe de altă parte, se produce un transfer de semnificație a reprezentării naționalismului, considerat a fi de sorginte fascist asupra reprezentării acțiunilor de protest, care, prin comparare, ia caracteristicile acelei categorii.

Nu există RS fără obiect, scria Denise Jodelet, la care Pierre Moliner avea să precizeze că reciproca nu este întotdeauna valabilă – „anumite obiecte ale câmpului reprezentational, scrie el, nu declanșează un proces reprezentational”, fiind necesar ca obiectul să întrunească anumite caracteristici pentru a deveni obiect de reprezentare. O concluzie pe care o desprindem din acest studiu este că există obiecte de reprezentare, reprezentarea cărora este aparent absentă, aceste obiecte de reprezentare se prezintă ca niște *obiecte sociale sensibile*. Ce ar fi din punctul nostru de vedere un *obiect social sensibil*? Pornind de la faptul că un obiect social este descris printr-o pluralitate de discursuri, iar tăcerea poate fi și ea semnificativă [8], considerăm că discursul despre obiecte sociale *sensibile* este închis sau se caracterizează prin *evitare* a temei. Obiectele *sensibile* sunt obiecte de reprezentare despre care nu se vorbește (chiar dacă, referindu-ne la Moliner, întrunesc caracteristicile unui obiect reprezentational), fiindcă doar a pune în discuție problema deja ar însemna crearea unei situații conflictuale. Este un caz extrem de tematizare sau de lipsă a tematizării, ce se referă la situațiile în care o expresie sau un enunț devine de nerostit de frica efectului pe care l-ar putea produce [4]. Obiectele *sensibile* generează situații conflictuale, derivate din caracterul polemic al discursurilor despre obiect și care plasează grupurile în opoziție¹¹, fiind semnificative pentru un grup social și amenințătoare pentru alt grup social. Am mai adăuga aici că situația conflictuală poate atinge un punct culminant când devine deranjantă, intolerabilă, insuportabilă, încât tematizarea nu se mai produce, un gen de ocolire voit condiționată a discursului despre obiect. Astfel, studiind RS pare necesar să studiem și *modul* în care indivizii vorbesc despre obiectul reprezentării – nu atât *ce* se spune, cât *cum* se spune. Discursul despre obiecte *sensibile* este legat de anumite medii privilegiate, se produce refugiarea într-un spațiu idilic, care apare ca o enclavă într-o realitate neacceptată. Sau discuția se poartă la nivele de suprafață¹². Narațiunea de cele mai deseori nu se produce liniar, este nevoie de timp și un tip special de interacțiune. În această ordine de idei, RS a obiectelor *sensibile* poate fi caracterizează de un conținut *manifest* (acceptabil pentru orice situație și care nu provoacă disensiuni sau contradicții între Ego și Alter) și a unui conținut *latent*, care apare fie camuflat (prin ironizări, respingeri, detașări), fie că poate fi decodificat doar în anumite situații de interacțiune.

Referințe și bibliografie:

1. Curelaru Mihai. Reprezentări sociale. - Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2005.
2. Jodelet Denise. Reprezentările sociale, un domeniu în expansiune / În A. Neculau (ed.). Reprezentările sociale. Psihologia câmpului social. - Iași: Polirom, 1997, p.85-106.
3. Klandermans Bert. The demand and supply of participation: Socio psychological correlates of participation in social movements. Comunicare prezentată în cadrul Workshop-ului „Collective Identities, Mobilization and Political Participation”. Universitatea din Kiel, Germania, 1-4 septembrie 2005.
4. Markova Ivana. Dialogistica și reprezentările sociale. - Iași: Polirom, 2003/2004.
5. Moliner Pierre. Cinci întrebări în legătură cu reprezentările sociale / În A.Neculau (ed.). Reprezentările sociale. Psihologia câmpului social. - Iași: Polirom, 1997, p.145-154.
6. Moscovici Serge. Fenomenul reprezentărilor sociale / În A. Neculau (ed.). Reprezentările sociale. Psihologia câmpului social. - Iași: Polirom, 1997, p.15-75.
7. Moscovici Serge. La Psychanalyse, son image, et son publique. - Paris: P.U.F, 1961/1976.
8. Rouquette Michel-Louis. Despre cunoașterea maselor. Eseu de psihologie politică. - Iași: Polirom, 1994/2002.
9. Tileaga Cristian. Analiza discursului și studiul atitudinilor. O introducere în psihologia discursivă // Psihologie socială. - 2002. - Nr.10. - P.110-133.

Prezentat la 15.11.2007

¹¹ Pentru a clarifica aceste observații, trebuie să amintim aici și remarcă lui Serge Moscovici (1961/1976) privind apariția unui obiect de reprezentare, situație care, scrie Moscovici, generează cel mai adesea luări de poziție care pot fi contradictorii, ce pot antrena conflicte, dezechilibre sociale.

¹² I. Markova vorbește de un tip de comunicare în lateral. Ea consideră că anumite genuri de comunicare, la fel ca în cazul polemicilor ascunse, pot să utilizeze o „privire în lateral”, să se refere la fenomene aparent fără legătură sau chiar să rămână tacite și neverbalizate. Dar, continuă Markova, ele *sunt* genuri de vorbire atâta timp cât semnificația lor tacită este înțeleasă de toți.